

МОНГОЛЫН АЛТАЙ СУДЛАЛЫН ОРГИЛЫН ЗОРИГТ БҮРГЭД

Б.Напил'
Б.Алтангүл²

Монголын Алтайсудлал, гүрэг, монгол, казах судлалын харьцуулсан хэл шинжлэлийг анхлан үндэслэгч, Монголын Шинжлэх ухааны академийн Хэлний хүрээлэнгийн тулгын чулууг тавилцсан нэгэн томоохон төлөөлөгч нь Бухатын Базылхан билээ.

Тэрбээр хэл шинжлэлийн ухааны доктор (1993он), профессор (1995он), Монголын ШУА-ийн нэгдүгээр зэргийн шагналт (1992 он), Монгол Улсын шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн (2008он) юм.

Бухатын Базылхан 1932 оны 5 сарын 9 өдөр Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Хагнуур хэмээх газар мэндэлжээ. Тэрбээр 1941-1948 онуудад Өлгий хотын 7 жилийн сургуулийг, 1948-1951 онуудад Улаанбаатарын багш нарыг бэлдэх сургуулийг төгсгөөд 1951-1956 онуудад Баян-Өлгий аймгийн Хужирт, Дэлүүн, Цэнгэл, Улаанхус сумуудад багшилжээ.

Базылханы уг удам угсаа гарвал нь Казахстанын Дунд ордны Хэрээд овгийн Каракас овогтой юм. Базылханы өвөг эцэг нь нэр цуутай баян Иргебай байсан бөгөөд Иргебайгаас Абиш, Абилкайыр, Бухат гурван хөвгүүн, Абитан, Абилше хоёр охин төржээ. Иргебайн отгон хүү Бухат (1900-1983) жирийн малчин байсан агаад 1940-1942 онуудад Алтанбулагын ноос угаах фабрикт ажиллаж, бас 1942-1945 онуудад Зөвлөлтийн улаан армид монголын тусламжыг Бийск хотруу тэмээн жингээр хүргэж явсан түүхтэй ажээ.

1. Казахстаны ШУА -ийн Р.Б.Сүлейменовын нэрэмжит Дорно дахины хүрээлэнгийн Монгол судлалын төвийн эрхлэгч

2. МУИС-ийн ГХСС-ийн франц-роман судлалын тэнхимийн эрхлэгч

Б.Базылхан Монгол Улсын Их Сургуулийг монгол хэл, уран зохиолын багш мэргэжлээр 1960 онд дүүргээд Монгол Улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнд 1960-1994 онуудад эрдэм шинжилгээний туслах, ахлах, тэргүүлэх ажилтанаар тус тус ажилласан байна. Энэ үеэс эхлэн бүхий л ухамсарт амьдралаа алтай судлал, түүний дотор түрэг, монгол судлалд зориулсан агаад тухайлан дурдаваас, монгол-казах хэлний харьцуулсан түүхэн судалгаа, алтай язгуурын хэлнүүдийн гарал үүсэл, хөгжил, зүй тогтол, хэлний харьцаа хамаарлыг түүхэн талаас нь язгуураар улбаалан судлан, дэлхийн Алтай язгуурын хэл судлалд, онолын судалгааны хүрээнд ихэнэ цэнэтэй олон бүтээл туурвисан билээ.

Монгол-казах, казах-монгол хоёр хэлний толь зохиох ажлыг гардан хийсэн монгол казах түмний хооронд «алтан гүүрийг талбин өгсөн» Монголын Казахын хөдөлмөрч, бүтээлч их эрдэмтэн юм.

1960 оны сарын 23-ны өдөр Монголын Шинжлэх ухааны академийн Хэл утга зохиолын хүрээлэн анхлан байгуулагдахад академич, их номч Бямбын Ринчен, академич Ц.Дамдинсүрэн, Я.Цэвэл, Ш.Лувсанвандан зэрэг монголын суут билгүүн эрдэмтэн мэргэдийн хамтаар залуу судлаач Бухатын Базылхан оролцож байсан нь тун ч бахархалтай хэрэг байсан юм. Их номч Бямбын Ринчен авхай хэлсэнээр «миний хүү, Базыл-ХАН минь!, ирээдүйд, түрэг, монгол судлалд насаа зориулан, Базыл-ХААН болоорой» хэмээн сургаал сургамжаа хайрлаж явсан «албан есны бус шинжлэх ухааны удирдагч» багшынхаа итгэлийг биелүүлэн, эртний түрэгийн гэрэлт хөшөөнд бичсэнчилэн «шөнө нойргүй хонон судлан шинжилж, өдөр морин дээрээ алтай судлалын оргилыг эрмэлзэн», үнэнхүү нэр их хөдөлмөр, хичээл зүтгэл гаргасан, их бүтээлтэй хэмээн магтан сайшаах байнам.

1960-аад оны үеэс казах хэлний судлалын талаар ШУА-ийн Хэл шинжлэлийн хүрээлэнгээс анхааран судалгааны ажлыг нэлээд нарийн явуулж 1962-1964 онуудад манай улсын нутагт буй казахуудын хэл, аялгууг судлах зорилгоор Баян-Өлгий аймгийн нэлээд хэдэн суманд шинжилгээний ангийг ажиллуулахад залуу эрдэмтэн Б. Базылхан идэвхтэй оролцжээ. Бүрдүүлсэн нутгийн аялгууны хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан «Баян-Өлгий аймгийн казахын аялгуунд орсон монгол үг, хэллэг» хэмээх өгүүллийг «Монголын судлал» сэтгүүлд хэвлүүлсэн байдаг.

Хожим 1994-1999 онуудад Казахстаны ШУА-ийн Дорно дахин судлалын хүрээлэнд эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтанаар ажиллахын зэрэгцээ Казахстаны монгол судлалын эхлэлийг басхүү анхлан үндэслэн байгуулахад жинтэй хувь нэмрээ оруулсан юм.

Мөн 1999 оноос Монгол Улсын ШУА-ийн Баян-Өлгий аймаг дахь Нийгэм-эдийн засгийн судалгааны төвийн эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтанаар ажиллан эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, нийтлэл шүүмж олныг туурвисан байна.

Б.Базылхан 1975 онд Казахстаны Алматы хотноо «Монгол казах хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй» сэдвээр хэл бичгийн ухааны дэд эрдэмтний, 1993 онд БН Казахстан Улсын Алматы хотноо «Монголын казахуудын хэл ба түүний бусад Алтай хэлнүүдтэй хамаарлын асуудал» сэдвээр хэл бичгийн ухааны докторын зэрэг тус тус хамгаалсан.

Тэрбээр «Казах монгол толь» (30 000 орчим үгтэй, 1977), «Монгол-Казах толь» (40 000 орчим үгтэй, 1984), «Монгол-Казах хэлний харьцуулсан үг зүй» (1975), «Казах-монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй» (авиа зүй, 1999), «Казах монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй» (үг зүй, 2000), «Монголын Казахуудын хэл» (1991), «Эртний түрэг бичээсийн хэлний үгийн бүтэц» (1984), «Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков» (1974), «Монгол хэлний сурах бичиг» зэрэг суурь судалгааны 20 гаруй бүтээл, 60 гаруй эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичиж ОХУ, Казахстан, БНХАУ, Турк зэрэг орнуудын эрдэм шинжилгээний сэтгүүлд хэвлүүлжээ.

Б.Базылхан нь олон жилийн турш, түрэг, монгол, манж-хамниган, япон, солонгос зэрэг хэлнүүдийг түүхэн харьцуулан судалж, Алтайн өвөг хэлний тухай цоо шинэ онолыг боловсруулсан бөгөөд түүнийгээ түрэг, монгол хэлнүүдийн харьцуулсан түүхэн хэлзүйгээр батлан нотолсон. ерөнхий хэл шинжлэлийн морфемын онолыг боловсронгуй болгосон, дэлхийд нэртэй алтай судлалч, түрэг-монгол судлаач эрдэмтэн юм.

Б.Базылханы алтай судлалд оруулсан хувь нэмрийг товчлон өгүүлвээс: «гол нуруун хэл» буюу түрэг (казах), монгол хоер хэлнүүд бөгөөд, түүний хамтаар «тархан салаалсан хэлнүүд» болох манж-хамниган, япон, солонгос хэлнүүдийг түүхэн харьцуулан судлан, Алтайн язгуурхэлний (өвөг хэлний) нийтлэг элемент нь V (эгшиг), CV (гийгүүлэгч-эгшиг) бүтэцтэй язгуур морфемээс үүдэлтэй бөгөөд энэхүү уг язгуурт түрэг, монгол, хамниган, япон, солонгос хэлнүүд нь хөгжлийн гурван эрин үе шатыг, тухайлбал, түүний эхний шат нь «дохиот хэлний эрин», удаах шат нь «хагас-үгтэй эрин», гутгаар шат нь «бүрэн үгтэй эрин» тус тусыг дамжин туулж одоогийн хэлнүүдийн төвшинд хүрсэн ажээ. Энэ дүгнэлт нь алтай судлал болон ерөнхий хэл шинжлэлийн хүрээнд үгийн бүтцийн асуудалд бүтэц хэлшинжлэл (структурализм), түүхэн харьцуулсан онолыг боловсронгуй болгосон эрдэм шинжилгээний томоохон нээлт, шинэ үр дүн юм. Тийм учраас алтай судлалд оруулсан энэхүү цоо шинэ онолын асуудал нь дэлхий алтай судлалд онцгой үнэлэгдэж байгаа билээ.

Б. Базылханы бүтээл туурвил, эрдэм хөдөлмөрийг, Алтайн язгуурын хэл судлалд оруулсан хувь нэмрийг нь өндрөөр үнэлж Монгол Улсын шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн цолыг Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Намбарын Энхбаярын зарлигаар 2008 оны 3 сарын 18 өдөр (дугаар 74) хүртээсэн билээ.

Бухатын Базылхан 80 насан дээрээ Баян-Өлгий аймгийн Өлгий хотноо 2012 оны 1-сарын 16 өдөр, төрж өссөнунаган нутгаасаа, шүтэн биширдэг, залбиран тахидаг Хөх Тэнгэртээ халин одсон билээ.

Доктор, профессор Бухатын Базылханы эрдэм шинжилгээний бүтээлийн жагсаалт

I. Эрдэм шинжилгээний нэг сэдэвт бүтээл:

1. Моңғол-казак тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы (қысқаша курс) (Монгол-Казах хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй). - Өлгий, 1973 . -174 хуудас. (Өлгий, 1973, 174 хуудас).
2. Краткая сравнительная-историческая грамматика монгольского и казахского языков. (на материале лексики и грамматики). 10.02.16- монгольские языки. 10.02.06 –тюркские языки. Доклад, обобщающий содержание опубликованных и выполненных работ, представленных к защите на соискание ученой степени кандидат филологических наук. –Алма-Ата, 1974. -32 с.(32 хуудас)
3. Қазіргі казак әдеби тіліндегі құрмалас сөйлемнің кейбір мәселелері. - Өлгий, 1967.-21 бет. (Орчин үеийн уран зохиолын казах хэлэн дэх холимог өгүүлбэрийн зарим асуудлууд, 21 хуудас)
4. Қазақша-моңғолша сөздік. (Казах-монгол толь, 30 000 үгтэй) (30 000 сөз). -Алматы-Улаанбаатар, 1977. -392 бет (392 хуудас).
5. Монгол казах толь (Моңғолша-казакша сөздік, 40 000 үгтэй). Улаанбаатар-Өлгий, 1984 . -887 бет (887 хуудас)
6. Эртний түрэг бичээсний хэлний үгийн бүтэц (Морфологическая структура слов языка древнетюркской надписи) –Улаанбаатар, 1984. -158 хуудас.
7. Қазіргі казак және моңғол тілдері бойынша салыстырмалы белгілеулер (Орчин үеийн казах, монгол хэлний харьцуулсан хэлзүйн тэмдэглэл).-Улаанбаатар, 1984. -80 хуудас.
8. Моңғолиядағыказактардың тілі. (Монгол дахь Казахуудын хэл аялгуу)-Улаанбаатар-Өлгий,

(1980)1991. -206 хуудас.

9. Монголия казактарынын тілі және оның кейбір алтай тілдеріне қатысы (Монголын казахуудын хэл ба түүний бусад Алтай хэлнүүдтэй хамаарлын асуудал).-Алматы.1993 . -66 хуудас.

10. Қазак және монгол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. Фонетика. (Қазах-монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй. -Авиазүй) -Алматы. 1999. -165 хуудас.

11. Қазак және монгол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. Морфология. (Қазах-монгол хэлний харьцуулсан түүхэн хэлзүй. -Үгзүй)-Алматы, 2000.- 446 хуудас.

II. Хэвлэгдээгүй гар бичмэл, эрдэм шинжилгээний нэг сэдэвт бүтээл:

1. Монголын казахуудын тухай судлагаанууд (түүх, угсаатны зүй, аман зохиол) /Монголия казактарына катысты зерттеулері (тарих, этнография, ауыз әдебиеті / - 1900 хуудас.

2. Алтай хэлний нийтлэгийн тухай онолын асуудалд (казак, монгол хэлээр) (Б. Напильн хамт) - 323 хуудас.

3. Монгол нутаг дахь эртний түрэг бичгийн дурсгалууд (Б. Напильн хамт) – 220 хуудас.

4. Түрэг монгол хэлнүүдийн түүх угсаатны зүйн толь (Б. Напильн хамт) – 220 хуудас.

5. Казах-Монгол их тайлбар толь. 80 000 үг (Б. Напильн хамт) – 2500 хуудас.

6. Монгол-Казах их тайлбар толь. 70 000 үг (Б. Напильн хамт) – 1950 хуудас

III. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл:

1. Эртний түрк бичээсийг судалсан дүнгээс (Е.И.Убрятованы хамт) // ШУА-ийн мэдээ. - Улаанбаатар, 1963. -№4.- 71-74.

2. Эртний түрэг бичээстэй мутрын тэмдэг // ШУА-ийн мэдээ. Улаанбаатар, 1964. -№ 9. -74-75.

3. Баян-Өлгий аймагының топонимикасы жөнінде (Баян-Өлгий аймгийн газар усны нэрийн тухайд) // Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылым сериясы. 1964. 3 шығ. – 56-62.

4. Баян-Өлгий аймгийн Казахын аман аялгуунд орсон монгол үг хэллэг // ШУА-ийн мэдээ. –Улаанбаатар: ШУА-ийн хэвлэл, 1964. -№4.-60-69.

5. Монголияда тұратын казактардың тіліндегі кейбір жергілікті ерекшеліктері (Монголд амьдардаг Қазахуудын хэлэн дэхь нутгийн онцлог) // Қазақ диалектологиясы. -Алматы, 1965, 1 шығуы. -35-60.

6. Эртний түрэг тамга бүхий чагт // ШУА-ийн мэдээ. - Улаанбаатар. 1966. -№ 4. -54-55.

7. Монгольские заимствование в Баян-Ульгейском говоре казахского языка // *Studia Mongolica*. Tomus VI. Fasc. II. – Ulan-bator, 1967. -17-92.

8. Монгол түрэг хэлтний нийтлэг үг // Шинжлэх ухаан амьдрал-4. –Улаанбаатар, 1968. -54-64.

9. Хангидай хадны түрэг бичээс // ШУА-ийн мэдээ. -Улаанбаатар. 1968. -№ 4 - 96-97.

10. Өвөр дөрвөлжийн түрэг бичээс // ШУА-ийн мэдээ. -Улаанбаатар. 1969, -№1 . -28-29.

11. Гурвалжин уулын түрэг бичээс // ШУА-ийн мэдээ. -Улаанбаатар. 1969, -№ 4. -14-15.

12. Күлтегиний хөшөөний мэлхий чулууны түрэг бичээс // Хэл зохиол. -Улаанбаатар. 1969, 1-13-р дэвтэр. -253-255.

13. Монгол казах хэлэн дэх ижил язгуурт үг // Хэл зохиол. Tomus XII.- Улаанбаатар, 1977. - 41-44 .

14. Казах монгол хэлний үгийн сангийн харьцааны асуудалд // Хэл зохиол. Tomus XIII. Fasc. 4.-

Улаанбаатар, 1977. - 31-46.

15. Онокорневые слова в монгольском и тюркском языке//ОУМЭ III их хурал. -Улаанбаатар, 1979. III -боть. -123-129.

16. Монгол хэлнийбүтээврийнтухайасуудалд // Хэлзохиол. -Улаанбаатар, 1980. Tomus. XIII. - 31-46.

17. Тэрхийнтүрэгбичээс// StudiaMongolia.Tomus. VII (5),Fasc. 1-15. -Улаанбаатар. 1980, -163-175.

18. Күл-тегинийхөшөөнийбичээсийн монгол орчуулга (Их, бага бичээс)// Хэлзохиол. - Улаанбаатар. 1982. 16-р боть, 1-19-р дэвтэр. -45-67.

19. Эртний түрэг хэлний үгийн бүтцийн асуудалд// . TomusX (18). Fasc. 1-19. – Ulan-bator,1986.- 149-152.

20. Аффикальные морфемы в монгольском и казахском языках // Studia Mongolica. TomusX (18). Fasc. 1-19. – Ulan-bator, 1986. -154-164.

21. Специфические особенности Баян-Улыгийского говора казахского языка //Монголынсудлал. Tomus XIII. -Улаанбаатар.1987. -38-42.

22. Монгол казах хэлнийтэмдэгнэрийнхарьцуулга // Шинжлэх ухааны академийн мэдээ. -№ 1. - Улаанбаатар. 1988. -15-18.

23. Пракорневые элементы в монгольских и других алтайских языках// ОУМЭ –ийV их хурал. -Улаанбаатар, 1991. - 56-60.

24. Пракорневые элементы в монгольских и других алтайских языках// Монгол судлалын бичиг. Bulletin. 1991. -№ 1. Улаанбаатар, 1991.-20-24.

25. Тоньюкукийн түрэг руни бичээс // Bulletin the IAMS News Information on Mongol Studies. - Улаанбаатар, 1993. -№ 2 (12); 1994. -№ 1 (13). -55-65.

26. Монгол түрэг хэлнүүдийн харьцуулсан судалгааны дүнгээс. Гийгүүлэгч фонем үгзүй. // Bulletin the IAMS News Information on Mongol Studies. - Улаанбаатар, 1995. -№ 2 (16).-36-45.

27. Монгол түрэг хэлнүүдийн харьцуулсан судалгааны дүнгээс. Гийгүүлэгч фонем үгзүй. // Bulletin the IAMS News Information on Mongol Studies. - Улаанбаатар, 1996, № 1 (17), 1996. -№ 2 (18).-90-104.

28. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы (Алтайн төрөл хэлнүүдийн дундын үгний тухайд)// «Қазақстан мектебі».–Алматы. 1996. -№3. -64-73.

29. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы мәселе (Алтайн төрөл хэлнүүдийн нийтлэгийн тухай асуудал) // ҚР Ғылыми министрлігі -ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1996. -№ 2. -3-12.

30. Қазақ және монгол тілдерінің сөз құрылысы (Казах. монгол хэлний үг бүтэх ес) //«Қазақстан мектебі».–Алматы, 1997. -№2. -58-75.

31. Алтаистика (Алтай судлал) // «Қазақ тілі» энциклопедиясы.- Алматы, 1998. – 17-18.

32. Орал Алтай тілдері (Орал Алтай хэлнүүд)// «Қазақ тілі» энциклопедиясы.- Алматы, 1998. – 301-302.

33. Монғолдың құпия шежіресі (Монголын нууц товчоо) // «Қазақ тілі» энциклопедиясы.- Алматы, 1998. –278 бетте.

34. Қазақ және монгол тілдерінің сөз құрылысы (Казах, монгол хэлний үг бүтэх ёсны тухайд)// Актуальные проблемы Казахстанского монголоведения : прошлое, настоящее и перспективы. Материалы международного научного коллоквиума 18 декабря 1998 года. -Алматы, 1999. Koktengri. -№-1, -91-114.

35. Қазақ және моңғол тілдерін салыстырып зерттеуден шыққан қорытынды // (Қазақ монғол хэлийг харьцуулсан судалгааны үндсэн дүгнэлт) Актуальные проблемы Казахстанского монголоведения: прошлое, настоящее и перспективы. Материалы международного научного коллоквиума 18 декабря 1998 года - Алматы, 1999, Kоктengri, -№-1, -115-116.

36. Моңғолиядағы қазақтардың салт-дәстүрлері (Монголын Қазақхуудын зан заншил) (1962-1990 жылдары жинаған тарихи-этнографиялық материалдар) // Қазақтану. Халықаралық ғылыми журнал. -№ 3-4 (16-17) 2010. -16-27.

IV. Сурах бичиг:

1. Монғол хэл сурах бичиг. Нэгдүгээр дэвтэр. Авиазүй ба үгзүй. Қазақ дунд сургуулийн 5-6-р ангид үзэх сурах бичиг.-Улаанбаатар, 1963.-136.
2. Монғол хэл. Шинэ программын дагуу шинээр зохиоглсон. Қазақ дунд сургуулийн 5-6-р ангид үзэх сурах бичиг. -Улаанбаатар, 1968.-280.
3. Монғол хэл. Қазақ сургуулийн дөрөвдүгээр ангид үзнэ. -Улаанбаатар, 1974.-142.
4. Монғол хэл. Шинэ программын дагуу шинээр зохиоглсон. Қазақ дунд сургуулийн 5-6-р ангид үзэх сурах бичиг. -Улаанбаатар, 1979.-320.
5. Монғол хэл. Сурах бичиг (Нэмж зассан хоер дахь хэвлэл)-Улаанбаатар, 1985.-320.
6. Монғол хэл. Сурах бичиг (Нэмж зассан гурав дахь хэвлэл)-Улаанбаатар, 1989.-272.

V. Эрдэм шинжилгээний хамтын бүтээл:

1. Орчин цагийн монғол хэл. БНМАУ-ийн их, дээд сургуульд зориулсан сурах бичиг. (Б.Базылхан -үйл үгийн ерөнхий ойлголт, үйл үг бүтэхүй, үгүйсгэх, эс үгүйсгэх, тусах ба эс тусах үйл, үйл үгийн хэв, байдал, захирах хүсэх үйл, цагийг заах үйл- 127-153.) -Улаанбаатар, 1966. -344.
2. Монғол хэл. Сурах бичиг. Қазақ сургуулийн 2-р ангид зориулсан (Б.Базылхан, Р.Өмирзах). Улаанбаатар, 1974. - 187.
3. Монғол хэл. Сурах бичиг. Қазақ сургуулийн 4-р ангид зориулсан (Б.Базылхан, Н.Мугалим, Х.Чаймардан). Улаанбаатар, 1974. -142.
4. Монғол хэлнүүдийн харьцуулсан хэлзүй. Их, дээд сургуулийн хичээлийн хэрэглэгдэхүүнд зориулав. -Улаанбаатар, 1983.-258. (Б.Базылхан - нөхцөл үйл, үйлт нэр-218-235)
- 5. Орчин цагийн монғол хэлний үгзүй байгуулал. Тэргүүн дэвтэр. (Б.Базылхан- удиртгал, монғол үгийн бүтэц- 4-25) -Улаанбаатар, 1987. - 148.
6. Орчин цагийн монғол хэлний өгүүлбэрзүй (Их, дээд сургуулийн хичээлийн хэрэглэгдэхүүнд зориулав). (Б.Базылхан - холбоо үг, нэрийн холбоо-51-66) -Улаанбаатар, 1989.-274.
7. Орчин цагийн монғол хэл.-Улаанбаатар, 1991.
8. Монғол хэлний их тайлбарт толь («ж» толгойт үг, гар бичмэл) . 1991.

VI. Эрдэм шинжилгээ-нийтлэлийн бүтээл:

1. Актан Бабыұлы. Авьяас билгийн жигүүрийг ард түмэн өгсөн. // (Л.Чойжилсүрэнгийн хамт) // Соёл,утга зохиол. -Улаанбаатар, 1964. -№22. -5.
2. Аудармага койылатын талап (Орчуулгад тавих шаардлага) // Шүгыла-4, Өлгий, 1967.
3. Аударманын кейбір мәселелері (Орчуулгын зарим нэг асуудалд)// Жана өмір. Өлгий, 1969. -№31. -3.
4. Аударма ма , төңкерме ме ? (Орчуулга уу, хөрвүүлгэ үү?)//Жанаөмір. Өлгий, 1969. -№32. -3.
5. Қазақ және моңғол тілдеріндегі ортак сөздер (Қазақ монғол хэлэн дэх дундын үг) // Жана

өмір.- Өлгий. 1969. -№4. -2.

6. Монгол улс дахь казах сургуульд монгол хэл сургалтын төвшин ямар байх ёстой вэ? // Сурган хүмүүжүүлэх. 4. -Улаанбаатар. 1972. -5-10.

7. Қазақша аудармасының алғы сөзі (Монгол хэлний орчуулгын оршил үг)// Монголдын кұпия шежіресі (Монголын нууц товчоо). -Өлгий,1978. -5-7.

8. Өткөн күннен белгі бар (Өнгөрсөн өдрүүдийн улбаа, учир буй) // «Жаңа дәуір». Аймақтык газет. -Өлгий, 2005. 25 көкек., № 04 (5390). -4.

VII. Редакторлосон бүтээл:

1. Дашдорж Д. Монгол хэл. БНМАУ-ын казах сургуулийн 1-р ангид зориулсан сурах бичиг. -Улаанбаатар. 1960. (редактор-Б.Базылхан), -95.

2. Монголдын кұпия шежіресі. (Монголын нууц товчоо) Монголша үшінші рет басылуына сәйкес казахша бірінші рет басылуы (Монголшадан аударған (Монгол хэлнээс орчуулсан): Мағауия Сұлтанияұлы. Жалпы редакциясын басқарған: Базылхан Бұкатұлы. Редакция алқасы: Базылхан Бұкатұлы, Имашхан Байбатырұлы) - Өлгий, 1979. -150.

3. Монголдын кұпия шежіресі. (монголша төртінші басылуына және жаңа аудармасына сәйкес казахша жөнделіп толықтырылып үшінші рет басылуы. Аударушы С.Мағауия. Сапаршылар: Б.Базылхан, К.Бикұмар) , - Ұлан-батыр. 2002.-154.

4. Базылхан Напил Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Эртний түрэг бичигт хөшөөд ба дурсгалууд) (Орхон, Енисей, Талас). Ғылыми редакторы: Б. Базылхан // Серия «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» -II том. -Алматы:Дайк-Пресс, 2005. -252-б.+144-бет жапсырма.

5. Монголдын кұпия шежіресі (Монголын нууц товчоо) (көне монгол тіліндегі түпнұсқалык транскрипциясы, ғылыми мағыналық аудармасы мен түсіндермелерін көрсеткіштерін жасаған Напил Базылхан). Ғылыми редакторы: Бұкатұлы Базылхан. М.Қ.Абусейтова // Серия «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері». -I том. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. -400.

VII. Эрдэм шинжилгээний илтгэл:

1. Монгол, хасаг хэлний ижил язгуурт үг // ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн 1971-1975 оны эрдэм шинжилгээний тайлан бага хурал. -Улаанбаатар. 1975. 10 сарын 3.

2. Монгол, түрэг хэлний ижил язгуурт үг // Олон улсын монголч эрдэмтдийн III их хурал. -Улаанбаатар. 1976. 8-сарын 30 / 9-сарын 3.

3. Дунд сургуульд монгол хэлний үгийн утгат хэсгийг заах асуудалд // Ерөнхий боловсролын сургуулийн сурагядын хэлний боловсролыг дээшлүүлэх арга зам сэдвэт онол практикийн бага хурал. -Улаанбаатар. 1983, 11-сарын 17.

4. К вопросу структура слов монгольского и тюркского языков // Научная конференция преподавателей Монгольского государственного университета, посвященная 165 летию со дня рождения и 100 летию смерти Карла маркса . -Улан-батыр. 1983. 4-5 мая.

5. Пракоренной элемент в монгольских и других Алтайских языках // Олон улсын монголч эрдэмтдийн V их хурал. -Улаанбаатар. 1987. 9-сарын 14-20.

6. Қазақ және монгол тілдерін салыстырып зерттеуден шыққан қорытынды (Қазақ монгол хэлийг харьцуулан судлахаас гарсан дүгнэлт)// Актуальные проблемы Казахстанского монголоведения : прошлое, настоящее и перспективы. Материалы международного научного коллоквиума 18 декабря 1998 года.

Бухатын Базылханы эрдэм шинжилгээний бүтээлүүдийн тухай шүүмж, нийтлэл :

1. Ұйыкбаев М.И. Үлкен еңбектің үзіндісі. // Лениншіл жас. №4. -Алматы. 1975.07- январь.

2. Дагвадорж Г. Монгол казах хэл төрөл хэл үү? // Залуучуудын үнэн. -Улаанбаатар, 1975. - 23.
3. Санжеев Г.Д. Рецензия «Б. Базылхан. Қазақша-моңғолшасөздік» // Советская тюркология, 1979. -№4. –С.101-103
4. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. - Москва, 1981.-С.4.
5. Gua. Monggol kelshinjilgeenii цгьylel. - Beijing-Кичеqota.1985. -292-293.
6. Сіздер бар да, біздер бармыз (әнгімелескен Әнуарбек Әуелбеков) // «Қазақ әдебиеті». 20 шілде. 1990 жыл.
7. Ercilasun Ahmet Bican Mopolistan ve Zin гьльгь. –Ankara, 1991. -42-43
8. Дэд эрдэмтэн Б.Базылханы бүтээлийн түүвэр жагсаалт // Bulletin. The International Association for Mongol Studies. 1991. No 1(7). -85-88.
9. Акеділ Тойшанұлы Моңғолтану маманы Базылхан // «Жұлдыз» .-Алматы.-1996 ж. -199-200.
10. Щербак А. Ранние тюрко-монгольские языковые связи (VII-XIV вв.).- Санкт-петербург, 1997 .- С.29-30 .
11. Құрметхан Мұхамедиұлы. Моңғолиядағы казах этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы. -Улаанбаатар.1997. -15 бетте.
12. Базылхан Бұқатұлы // Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 бет. (-54 бетте)
13. Жанпейісов Е. Моңғол қазақтарының тілін зерттеуші // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. -Алматы. 1999.-№5. -44-47.
14. Базылхан Б. // Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. - Алматы, 2000.-2-том. -48 бетте.
15. Моңғолия Түркологиясы // Түркістан энциклопедиясы, Алматы, 2000. -482 бетте.
16. Дөрөвдүгээр эргэлзээ // Цэндийн Дамдинсүрэн. Бүрэн зохиол. Гутгаар боть. Интерпресс хэвлэлийн газар, 2001.- 178-179.
17. Бұқатұлы Базылхан- 70 жас. Филология ғылымдарының докторы, профессор, алтаист ғалым Б.Базылханның 70 жас мерейтойына арналған өмірбаян-ғылыми еңбектері корсеткіші. -Өлгий қаласы: «Қазмон Айнасөз қоғамы». 2002 жыл. -40-б.
18. Базылхан Бұқатұлы - 70.// «Көш» Еларалық басылым. 2002 жылқы жылы, қазанның 21-і. № 03(09). -7 бетте.
19. Тұңғыш түркітанушы ыәм алтаист ғалым Бұхатұлы Базылхан туралы // Тіл және қоғам. Альманах. –Астана, 2006. -109-115.
20. Базылхан Бухатын // Баян-Өлгий аймгийн нэвтэрхий толь. –Улаанбаатар, 2010. -484-485.

Б.Алтангүл, Б.Напил

Монголын ШУА. Хэл утга зохиолын хүрээлэн. Улаанбаатар, 1960 он.

Ц. Дамдинсүрэн, Я.Цэвэл, Э. Вандуй, Д.Наваанюндэн, доктор Б.Ринчен, Б. Базылхан.

Ж.Төмөрцэрэн, Б.Батаа

ЗМТСХЭ (Зөвлөлт – Монголын түүх соёлын хамтарсан экспедици).

1969 он. Архангай аймаг.

Х.Лувсанбаллан, С.Г.Кляшторный, Б.Базылхан

Б.Алтангүл, Б.Напил

Б.Базылхан, гэргий Рахметын Бокей, Улаанбаатар, 1961 он

Б.Базылхан хүү Рысбек (1962-1982), Нурбек (1965-1999), Напил нарынхаа хамт.
Өлгий хот, 1975 он.

Б.Алтангүл, Б.Напил

Бухатулы Базылхан

(1932-2012)

Видный алтаист, тюрколог и монголовед. Основатель сравнительного исследования казахского и монгольского языков. Доктор филологических наук (1993г.), профессор (1995г.), Заслуженный деятель науки Монголии (2008г.).

Б.Базылхан родился в 1932 году в Монголии Баян-Ульгейском аймаке в Цэнгэл сомоне. В 1960 году окончил Монгольский государственный университет по специальности монгольского языка и литературы.

Б.Базылхан являлся в 1960-1994 гг. младшим, старшим, главным научным сотрудником Института языка и литературы АН Монголии, в 1995-2000 гг. главным научным сотрудником Института Востоковедения имени Р.Б. Сулейменова АН РК и в 2001-2008гг. главным научным сотрудником Гуманитарно-экономического исследовательского центра Баян-ульгейского филиала АН Монголии.

Он решил путем сравнительно-исторического анализа проблему родства тюркских (казахских), монгольских, тунгусо-маньчжурских, японских и корейских языков на уровне фонетики, морфологии, лексикологии и синтаксиса, а также разработал новый теоретико-методическое решение «теории морфемы» и генетической основы алтайских языков. По его мнению, Алтайский праязык развивался по трем эволюционным периодам до настоящего времени. Первый период «подмигивание(знако-созвучание)», второй период «пол-словный» и третий период «сложные слова». Он является одним из ведущих специалистов в области алтаистики (по мнению Н.А. Баскаков, И.Н.Кононов, К.Дыйканов и др.).

Б.Базылхан был одним из первых казахских ученых которые изучали Орхонские древнетюркские письменные памятники в Монголии и заложил основу монгольской тюркологии. Он участвовал в 1968-1988 гг. в Советско-Монгольских историко-культурных (совместно С.Г.Кляшторный и др.) и других экспедициях и опубликовал многие научные статьи.

Под руководством Б.Базылхана были проведены историко-этнографические экспедиции и научные командировки 1961-1990 гг. в которых, он собрал богатейшие исторические, фольклорные, диалектологические и этнографические материалы (XIX-XXвв) про казахов в Монголии.

Б.Базылхан в 1975 г. в городе Алматы, защитил ученую степень кандидата филологических наук на тему «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков» и в 1993 г. защитил ученую степень доктора филологических наук на тему «Язык казахов Монголии и его отношение к Алтайским языкам (на материале казахских, монгольских и других алтайских языков)».

По данной проблеме Б. Базылханом опубликовано 11 монографии: «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков» (1973), «Морфологическая структура слов языка древнетюркской надписи» (1984), «Язык Монгольских казахов» (1991), «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков.Фонетика» (1999), «Сравнительно-историческая грамматика казахских и монгольских языков.Морфология» (2000) и 2 словаря «Казахско-монгольский словарь (30 тыс.слов, 1977)» . «Монгольско-казахский словарь (40 тыс. Слов, 1984)» и др.

Б.Базылхан 1963-1991 гг. читал лекции по сравнительно-исторической грамматике в Вузах Монголии. Им сделан большой вклад в воспитание молодых ученых.

Б.Базылхан является автором учебного пособия «Монгольский язык (для казахских школ

Б.Алтангүл, Б.Напил

Монголии)» и соавтором учебников Вуза Монголии : «Современный монгольский язык», «Сравнительная грамматика монгольских языков», «Морфологическая структура монгольских языков» и др.

Bukhatuly Bazyhan
(1932-2012)

Prominent altaist, Turkologist and Mongolist. The founder of a comparative study of the Kazakh and Mongolian languages. Doctor of Philology (1993), Professor (1995). Honored Scientist of Mongolia (2008).

B.Bazyhan was born in 1932 in Mongolia, Bayan-Ulgeyaimag in Tsengelsomon. In 1960 he graduated from the Mongolian State University in the Mongolian language and literature.

B.Bazyhan was in the 1960-1994 years, junior, senior, chief researcher at the Institute of Language and Literature Mongolian Academy of Sciences, in 1995-2000, chief scientist of the Institute of Oriental Studies named after RB Suleimenov Academy in 2001 and RK-2008, chief scientific officer of Humanities and Economic Research Center of the Bayan-Ulgey branch of the Mongolian.

He decided by comparative historical analysis of the issue of kinship of the Turkic (Kazakh), mongolskih, Tungus-manchzhur, Japanese and Korean language at the level of phonetics, morphology, lexicology and syntax, as well as developed a new theoretical and methodological solution to the "theory of morpheme" and the genetic basis of the Altai languages. According to him, Altai proto developed in three periods of evolution to the present. The first period of the "sign-sozvuchanie" second period "sex-word" and the third period of "difficult words". He is one of the leading experts in the field of Altaic (according to N.A.Baskakov, I.N.Kononov, K.Diykanov, etc.).

B.Bazyhan was one of the first Kazakh scientists who studied the Orkhon Turkic inscriptions in Mongolia, and laid the foundation of the Mongol Turkic. He participated gg.v 1968-1988 Soviet-Mongolian history and culture (together S.G.Klyashtorny, etc.) and other expeditions and published them.

Under the leadership of B.Bazyhana were conducted historical and ethnographic expeditions and research trips in 1961-1990, in which he collected rich history, folklore, and ethnographic materials dialectological (XIX-XXvv) of Kazakhs in Mongolia.

B.Bazyhan in 1975 in Almaty, he defended his Ph.D degree in Philology on "Comparative-historical grammar of Kazakh and Mongolian languages" and in 1993 he defended his degree of Doctor of Philology at the "Language of the Kazakhs of Mongolia and its relation to Altaic languages (based on the Kazakh, Mongolian and other Altaic languages)."

On this issue, B. Bazyhanom published 11 books: "Comparative-historical grammar of Kazakh and Mongolian languages" (1973), "The morphological structure of words in the language of Ancient inscriptions" (1984), "The language of Mongolian Kazakhs" (1991), "Comparative and Historical Grammar Kazakh and Mongolian yazykov.Fonetika "(1999)." Comparative-historical grammar of Kazakh and Mongolian yazykov.Morfologiya "(2000) and 2 of the dictionary," the Kazakh-Mongolian dictionary (30 000, 1977), "" Mongolian-Kazakh dictionary (40 000, 1984), "etc.

B.Bazyhan 1963-1991 .lectured on comparative historical grammar in higher education in Mongolia. They made a great contribution to the education of young scientists.

B.Bazyhan is the author of the textbook "The Mongolian language (for Kazakh schools in Mongolia)" High school textbooks and co-author of Mongolia, "Modern Mongolian language." "Comparative Grammar of the Mongolian languages", "Morphological structural Mongolian languages", etc.